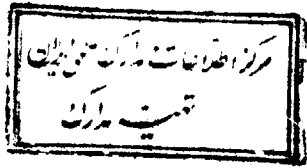

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۰ / ۲ / ۱۳۷۹

۵۵۰۸

دانشگاه قم

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

تفسیر سعید بن جبیر

و نقش آن در تطوّر تفسیر

استاد راهنما:

حجة الاسلام والمسلمین محمد علی مهدوی راد

استاد مشاور:

دکتر محمد کاظم شاکر

دانشجو:

جواد ترندک

نیمسال دوم

۱۳۷۷-۷۸

۲۷۷۷۳

تقدیم به تو ای مسند نشین دلها
ای شکوهمندی دین، ای آفتاب یقین
تو که سپیده دمان بیلاق سبز نگاهت، شب‌نم افشان است
بیا و لبهای خشکیده معرفت‌مان را آب ظهور بنوشان.

و پیشکش به پدر و مادرم
آن‌انکه از ابتدا شهد گوارای ایمان و عشق به
قرآن را در کام این ناچیز نشانند.
و همسرم؛
که مهربانی‌هایش، بهترین همراهی‌ها را
هدیه‌ام نموده است.

چکیده

رساله حاضر در یک مقدمه و سه بخش به شرح ذیل، تهیه و تدوین شده است: در بخش اول که مشتمل بر دو فصل است، ابتدا در فصل اول به ویژگیهای علمی - شخصی سعید پرداخته شده، و سپس در فصل دوم وضع سیاسی - فکری - اجتماعی عصر سعید و جایگاه وی در آن عصر روشن شده است. بخش دوم مشتمل است بر تفسیرنگاری و روش شناسی تفسیر سعید که در فصل اول آن ادوار مختلف تفسیر تا عصر سعید بررسی شده و فصل بعد به بیان امتیازات خاص تفسیر سعید بر سایر تفاسیر، مصادر و منابع وی در تفسیر، و آراء وی در علوم قرآنی بمعنی الاخص اختصاص یافته است. بخش سوم یا قسمت پایانی رساله که در واقع همان «تفسیر سعید بن جبیر» است، اساس و شالوده تحقیق را شکل می دهد، که مشتمل است بر کلیه روایاتی که از شخص سعید در آثار تفسیری متقدمین و متأخرین نقل گردیده است.

کلید واژه: قرآن کریم / علوم قرآنی / تفسیر قرآن کریم / تاریخ تفسیر قرن اول / روش تفسیر سعید بن جبیر / تفسیر سعید بن جبیر:

فهرست مطالب و مندرجات

مقدمه ۱

بخش اول

«سعید بن جبیر»

فصل اول (زندگانی و حیات علمی)

از «ولادت» تا «شهادت»	۸
عقیده سعید	۱۴
فضایل اخلاقی سعید	۱۶
عبادت و شب زنده‌داری	۱۶
ترس و خشیت از خداوند	۱۷
عزت نفس	۱۷
تلاوت قرآن	۱۷
توکل به خداوند	۱۸
اشتیاق به زیارت بیت‌الله‌الحرام	۱۸
مشایخ و اساتید سعید	۱۸
ارتباط سعید با ابن عباس	۱۹

۱۹	مرحله آغازین
۲۰	بازیابی شخصیت سعید
۲۱	اعتماد مطلق
۲۲	شاگردان سعید
۲۵	آثار علمی سعید
فصل دوم (عصری که در آن می زیست)		
۲۶	حیات سیاسی عصر سعید
۲۷	حیات فکری - فرهنگی عصر سعید
۲۹	حیات اجتماعی عصر سعید

بخش دوم

«تفسیر نگاری و روش تفسیری سعید»

فصل اول (تفسیر نگاری)

۳۳	تفسیر در عصر پیامبر
۳۴	تفسیر در عصر صحابه
۳۴	مشخصات تفسیر صحابه
۳۵	تفسیر در عصر تابعین
۳۶	مفسران معروف مکه در دوره تابعین
۳۶	مفسران معروف مدینه در دوره تابعین
۳۶	مفسران معروف عراق در دوره تابعین
۳۷	ویژگیهای تفسیر قرآن در عصر تابعین
۳۸	سعید بن جبیر؛ نخستین مدون تفسیر

فصل دوم (روش سعید در تفسیر)

۴۱	ویژگیهای تفسیر سعید.....
۴۱	سادگی و وضوح شدید
۴۲	واژه‌گزینی و معادل‌یابی
۴۳	اهتمام به ذکر «اسباب النزول».....
۴۳	اهتمام به ذکر «مبهمات»
۴۳	«اسرائیلیات» در تفسیر سعید.....
۴۵	مصادر و منابع تفسیری سعید
۴۵	قرآن کریم
۴۷	احادیث نبوی
۴۸	اقوال صحابه و کبار تابعین.....
۴۹	اخبار اهل کتاب
۵۰	اجتهاد و استنباط
۵۱	آراء سعید در علوم قرآنی
۵۱	علم نسخ
۵۲	علم آیات الاحکام
۵۳	علم «فواتح سور»
۵۴	علم «قصص قرآن»
۵۵	علم «قراآت».....
۵۵	علم «اسباب النزول».....
۵۷	علم «مبهمات»
۵۹	ترتیب نزول
۶۰	یکی و مدنی
۶۱	عام و خاص
۶۱	مفردات قرآنی

٦٢	علم اللغات
٦٣	كناية و تعريض
٦٣	اعراب القرآن
٦٤	تقديم و تأخير
٦٤	حقيقت و مجاز
٦٤	نزول دفعى و تدريجى قرآن كريم
٦٤	سبع المثانى
٦٥	سبع الطوال

بخش سوم تفسير سعيد بن جبیر

٦٧	تفسير سورة الحمد
٦٨	تفسير سورة البقرة
١٠١	تفسير سورة آل عمران
١١٠	تفسير سورة النساء
١٣٠	تفسير سورة المائدة
١٤٥	تفسير سورة الانعام
١٥٢	تفسير سورة الاعراف
١٦٢	تفسير سورة الانفال
١٦٨	تفسير سورة التوبة
١٧٤	تفسير سورة يونس
١٧٦	تفسير سورة هود
١٨١	تفسير سورة يوسف

١٨٨	تفسير سورة الرعد
١٩٢	تفسير سورة ابراهيم
١٩٥	تفسير سورة الحجر
١٩٨	تفسير سورة النحل
٢٠١	تفسير سورة الاسراء
٢٠٩	تفسير سورة الكهف
٢١٥	تفسير سورة مريم
٢١٨	تفسير سورة طه
٢٢٢	تفسير سورة الانبياء
٢٢٥	تفسير سورة الحج
٢٢٩	تفسير سورة المومنون
٢٣١	تفسير سورة النور
٢٤٠	تفسير سورة الفرقان
٢٤٣	تفسير سورة الشعراء
٢٤٤	تفسير سورة النمل
٢٤٧	تفسير سورة القصص
٢٥١	تفسير سورة العنكبوت
٢٥٢	تفسير سورة الروم
٢٥٤	تفسير سورة لقمان
٢٥٥	تفسير سورة السجدة
٢٥٦	تفسير سورة الاحزاب
٢٥٨	تفسير سورة السبا
٢٦٠	تفسير سورة الفاطر
٢٦١	تفسير سورة يس

٢٦٢	تفسير سورة الصافات
٢٦٧	تفسير سورة ص
٢٦٩	تفسير سورة الزمر
٢٧١	تفسير سورة المؤمن (غافر)
٢٧٢	تفسير سورة فصلت
٢٧٣	تفسير سورة الشورى
٢٧٥	تفسير سورة الزخرف
٢٧٧	تفسير سورة الدخان
٢٧٩	تفسير سورة الجاثية
٢٧٩	تفسير سورة الاحقاف
٢٨٢	تفسير سورة محمد
٢٨٣	تفسير سورة الفتح
٢٨٤	تفسير سورة الحجرات
٢٨٥	تفسير سورة ق
٢٨٦	تفسير سورة الذاريات
٢٨٨	تفسير سورة الطور
٢٨٨	تفسير سورة النجم
٢٩٠	تفسير سورة القمر
٢٩١	تفسير سورة الرحمن
٢٩٥	تفسير سورة الواقعة
٣٩٧	تفسير سورة الحديد
٣٠٠	تفسير سورة المجادلة
٣٠٠	تفسير سورة الحشر
٣٠١	تفسير سورة الممتحنة

٣٠٢	تفسير سورة الصف
٣٠٣	تفسير سورة الجمعة
٣٠٤	تفسير سورة المنافقون
٣٠٤	تفسير سورة الطلاق
٣٠٥	تفسير سورة التحريم
٣٠٦	تفسير سورة الملك
٣٠٧	تفسير سورة القلم
٣٠٩	تفسير سورة الحاقة
٣١٠	تفسير سورة المعارج
٣١٠	تفسير سورة نوح
٣١١	تفسير سورة الجن
٣١٣	تفسير سورة المزمل
٣١٤	تفسير سورة المدثر
٣١٥	تفسير سورة القيمة
٣١٧	تفسير سورة الانسان
٣١٨	تفسير سورة المرسلات
٣١٩	تفسير سورة النبأ
٣٢٠	تفسير سورة النارعات
٣٢٠	تفسير سورة عبس
٣٢١	تفسير سورة التكوير
٣٢٢	تفسير سورة الانفطار
٣٢٢	تفسير سورة المطففين
٣٢٣	تفسير سورة الانشقاق
٣٢٤	تفسير سورة البروج

٣٢٤	تفسير سورة الطارق
٣٢٥	تفسير سورة الاعلى
٣٢٥	تفسير سورة الغاشية
٣٢٦	تفسير سورة الفجر
٣٢٧	تفسير سورة البلد
٣٢٨	تفسير سورة الشمس
٣٢٩	تفسير سورة الليل
٣٢٩	تفسير سورة الضحى
٣٣٠	تفسير سورة القدر
٣٣٠	تفسير سورة البينة
٣٣١	تفسير سورة الزلزلة
٣٣٢	تفسير سورة العاديات
٣٣٢	تفسير سورة التكاثر
٣٣٣	تفسير سورة الهمزة
٣٣٣	تفسير سورة الفيل
٣٣٤	تفسير سورة الماعون
٣٣٤	تفسير سورة الكوثر
٣٣٥	تفسير سورة النصر
٣٣٦	تفسير سورة المسد
٣٣٦	تفسير سورة الاخلاص
٣٣٧	تفسير سورة الفلق

«فهرستها»

٣٤٠	فهرست آيات
٣٥٩	فهرست منابع و مأخذ

مُقَدِّمَةٌ

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدانا لهذا و ما كنا لنهتدي لولا ان هدانا الله﴾

«الاعراف/۴۳»

حمد و سپاس پروردگار حکیم و رحیمی که از قله رفیع و سرچشمه زلال حکمت و رحمت بیکرانش قرآن حیات بخش را برای هدایت بندگان و سیراب کردن جانهای تشنه فرو فرستاد. درود بر پیامبر ﷺ که رسالت ابلاغ و گسترش آموزه‌های و حیانی بویژه بیداری، آگاهی و زندگی سازی را به نیکوترین وجه گزارد و در این راه آنچنان که شایسته او بود تلاش کرد. و سلام بر اهلبیتش علیهم السلام که مفسران حقیقی قرآن و الگوهای راستین عمل به قرآن و سنت رسول ﷺ بودند بویژه دادگستر جهان، خورشید مغرب، حضرت حجة بن الحسن العسکری «روحی و روح العالمین له الفداء» که روزگار حاکمیتش روزگار رهائی است و ظهور و حضور و قیامش روزگار برجیده شدن بساط ظلم و عینیت یافتن تعالیم والای ثقلین.

قرآن کریم برترین معجزه خاتم رسولان، و فرازمندترین مجموعه و حیانی تاریخ کتابهای آسمانی است. قرآن چنان مشعلی بر فراز راه در درازنای سده‌ها پرتو افشاند و جستجوگران مقصد اعلی و مقصود والا را راهنمایی کرده است. آموزه‌های آفتابگون و معارف دریاوار در طول تاریخ بیشترین همت‌ها را به خود معطوف داشته، بیشترین دانشوران و متفکران را در آستانه حقایق خود به تعظیم واداشته است. عالمان و فرهیختگان بسیاری ماهها و بسیاری از عمر خود را در جهت تبیین و تفسیر آیات الهی سپری کرده و بدین سان با رقم زدن آثار بلند و کوتاه، خرد و کلان میراث مکتوب تاریخ را شکوه بخشیده‌اند.

تفسیر این کتاب الهی با تبیین‌ها، تفسیرها، پاسخ‌های رسول الهی صلی الله علیه و آله در برابر پرسش مؤمنان آغاز گشت و بروزگار صحابیان دامن گشود و در زمان تابعیان بگسترده و سپس در غالب صدها کتاب تفسیری تدوین گشت و نشر یافت. پیشوایان الهی در تبیین و تفسیر استوار این کتاب ارجمند بسی کوشیدند و برای رهانیدن این میراث والای رسول الهی صلی الله علیه و آله از سوء تفسیرها و تحریف‌های معنایی تلاش‌ها کردند و شاگردان مکتب آن بزرگواران نیز با الهام آن معصومان علیهم السلام از بام تا شام کوشیده و مردم را از حقایق این کتاب الهی بهره‌مند ساختند.

چنانکه اشاره شد دوره صحابه، دوره دامن گشودن تفسیر است. با هجرت صحابیان از مدینه و حضورشان در آبادی‌ها و شهرهای اسلامی، مدارس تفسیری شکل گرفت و شاگردان صحابیان با شکل دادن حلقه‌های درس و مجالس تفسیر، دامن تفسیر کتاب الهی را بگسترده کردند. سعید بن جبیر در میان مفسران تابعی درخششی ویژه دارد. او افزون بر نقل احادیث و روایات تفسیری و تربیت شاگردان فراوان برای اولین بار تفسیر کامل از قرآن کریم را رقم زد؛ چنین است که عالمان و شرح حال‌نگاران - چنانکه خواهد آمد - او را اولین مدون تفسیر قرآن دانسته‌اند. تجلیل خاص مفسران از سعید، وی را در میان علمای تابعین، برجسته و ممتاز می‌سازد. چنانچه ابن خلکان در این باره می‌گوید:

"گروهی از تابعین دارای مقام اعلمیت در علوم بودند: سعید بن مسیب در مسائل "طلاق"، عطاء در مسائل "حج"، طاووس در "حلال و حرام"، ابوالحجاج مجاهد بن جبر در "تفسیر"، و آنکه جامع همه این معارف و دارای احاطه به تمام این مسائل بود، سعید بن جبیر می‌باشد. (۱)

شاید از جمله بارزترین فضایل سعید، شاگردی وی نزد استادی است که تمام زندگی اش را وقف خدمت به قرآن کرده و از همان کودکی افتخار صحابی پیامبر و حضور در فضای نزول را داشته است. در بیان جایگاه خاص این استاد عظیم‌الشان همین بس که او برجسته‌ترین شاگرد مکتب تفسیری علی ابن ابیطالب علیه السلام بوده است که خود بدان بسی می‌بالیده و از این بهره‌وری به عظمت یاد می‌کرده است.

در بیان جایگاه تفسیری او گفته‌اند: «تنها علی ابن ابیطالب علیه السلام است که در فهم و علم قرآن

بر ابن عباس برتری داشته و مقامش رفیع تر است». (۱) و در وفاداریش نسبت به اهل بیت علیهم السلام همین بس که نقل کرده اند: «چشمان ابن عباس از فرط گریستن بر علی و حسن و حسین علیهم السلام کور شده بود». (۲)

سعید تفسیر را از چنین شخصی فراگرفته و روایات تفسیری وی غالباً مستند به ایشان است. ابن عباس نیز وی را بعنوان مطمئن ترین حجت و سند دینی، توثیق کرده است. و افرادی را که برای استفاده به او مراجعه می کردند و رأی و نظر او را می جستند به سعید بن جبیر رهنمون می ساخت و به آنها می گفت «الیس فیکم ابن ام الدهماء؟» یعنی آیا سعید بن جبیر در میان شما نیست که به من مراجعه می کنید؟ (۳)

مهمترین فضیلت سعید - که منجر به شهادت وی نیز شد - ارتباط تنگاتنگ او با خاندان عصمت و طهارت است. شرح حال نگاران در این باره آورده اند که: «کان یأتم بعلی بن الحسین وکان علی بن الحسین یثنی علیه و ما کان سبب قتل الحجاج له الا لهذا الامر». (۴) بر پایه آنچه گذشت و آنچه خواهد آمد جایگاه سعید و آرای تفسیری اش بس والا و ارجمند است چرا که علم، تقوی، زهد، پارسائی و خودداری او از تفسیر به رأی از یک سو و توجه خاصه اش به خاندان عصمت و طهارت و شاگردی «ابن عباس»، مفسر عظیم الشان صحابه، از سوی دیگر، فریقین را، گر چه سعید یک مفسر شیعی است، بر آن داشته است تا وی را ستوده و وثاقت ایشان را به اتفاق در کتب اربعه شیعی و صحاح سته اهل سنت تأیید و تأکید و آراء او را نقل کنند. (۵)

در این رساله - که تلاشی است فروتنانه - کوشیده ام تا با جمع آوری و تألیف روایات تفسیری سعید، از یکسو روش تفسیری او را بشناسیم و از سوی دیگر شناختی در خور و شایسته از این مفسر شهید بدست آوریم.

۱- الاحیاء، ۴۶/۲ (نقل از سه مقاله در تاریخ تفسیر و نحو، حجتی، ۸۴).

۲- مروج الذهب، مسعودی، ۱۰۴/۲.

۳- التفسیر والمفسرون، ذهبی، ۱۰۳/۱.

۴- اختیار معرفة الرجال، الطوسی، ۳۳۵/۱.

۵- سه مقاله در تاریخ تفسیر و نحو، حجتی، ۲۴.